

ISSN: 3049-2017
IJMH 2026; 3(1): 250-251
© 2026 IJMH
www.themultijournal.com

Received: 07-02-2026
Accepted: 25-02-2026
Publish : 27-02-2026

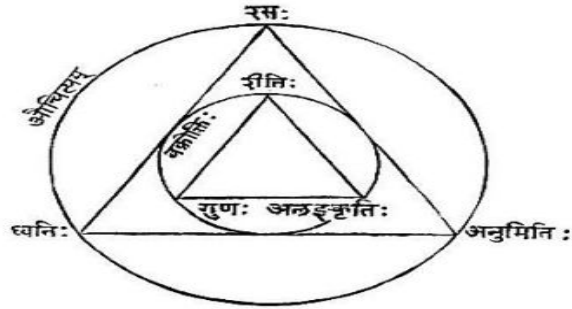
Pami Sardar

Ph.D Research Scholar,
Dept. Of. Sahitya,
National Sanskrit University

ऋतुसंहारकाव्ये वर्षर्तुवर्णनम् औचित्यसिद्धान्तदृष्ट्या

Pami Sardar

“ औचित्यमनुधावन्ति सर्वे ध्वनिसोत्रयाः ।
गुणालङ्कृतिरीतीनां नयाश्चानुज्वाडमयाः ॥ ”

सारांशः -

ऋतुसंहारं कालिदासस्य प्रथमं काव्यं मन्यते। ऋतुसंहारं (Ritu + Samhara) वास्तवतः 'ऋतूनां सङ्ग्रहः' अस्ति, यत् भारतीयानां षड्-ऋतुचक्रस्य सौन्दर्यं प्रकटीकरोति। अत्र ६ सर्गाः सन्ति। महाकवि कालिदासविरचितं ऋतुसंहारम् एकं लघुमहाकाव्यम् अस्ति, यस्मिन् षड् ऋतूनां (ग्रीष्म, वर्षा, शरद्, हेमन्त, शिशिर, वसन्त) सविस्तरं वर्णनं रसोन्मादकशैल्यां कृतम्। ग्रीष्मर्तुना आरभ्य वसन्तेन समाप्तं एतत् काव्यं प्रकृतेः सुन्दरीं प्रतिमां तथा प्रेमीणां हृदये तस्याः प्रभावं दर्शयति। अत्र वर्णनं केवलं प्रकृतिपर्यन्तं न सीमितम्, अपि तु ऋतुभिः सह सङ्गीतं, नारीणां शृङ्गारं, प्रेमजीवनं च मनोहारिरूपेण वर्णितम्।

१. ग्रीष्मः (Summer) : प्रचण्डसूर्यस्य, शुष्कनदीनां, कामोद्दीपकरात्र्याः च वर्णनं वर्तते। प्रेमी-प्रेमिकाः जलक्रीडां कुर्वन्ति।
२. वर्षा (Rainy Season) : मेघानां गर्जनं, विद्युतः कान्तिः, मयूरनृत्यं, जलपूर्णा नद्यः च वर्णिताः। वर्षा प्रेमीजनानां हृदयस्य कामं वर्धयति।
३. शरद् (Autumn) : हंसानां कलरवः, कमलानां विकासः, प्रसन्ननभः च। शरदृतुः वधूः इव सजीभूता दृश्यते।
४. हेमन्तः (Early Winter) : शीतलपवनः, विकसित-तमालपत्राणि, प्रेमीजनानां गाढालिङ्गनस्य समयः।
५. शिशिरः (Winter) : तुषारपातः, शीतलं वातावरणं, प्रेमी-प्रेमिकाः रात्रौ एकत्र वसन्ति।
६. वसन्तः (Spring) : कोकिलकूजनं, आम्रवृक्षेषु मञ्जरीः, पञ्चमस्वरेण पक्षिणां गानम्। प्रकृतेः सौन्दर्यम् अत्युच्चं भवति।

कूटशब्दाः -

मेघ, विद्युत्, इन्द्रधनुः, मयूर, कदम्ब, हरित, अम्बुद, पवन, तोय, चातक, वन, मयूरनृत्यं, जलधारा, मेघगर्जित इत्यादयः।

Correspondence:

Pami Sardar
Ph.D Research Scholar,
Dept. Of. Sahitya,
National Sanskrit University

वर्षा (Rainy Season) :-

ससीकराम्भोधरमत्तकुञ्जरः
तडित्पताकः शनिशब्दमर्दलः।
समागतः राजवदुद्धतद्युतिः
घनागमः कामिजनप्रियः प्रिये॥

मेघानां गर्जनं, विद्युतः कान्तिः, मयूरनृत्यं, जलपूर्णा नद्यः च वर्णिताः। वर्षा प्रेमीजनानां हृदयस्य कामं वर्धयति। महाकविकालिदासस्य ऋतुसंहारस्य काव्ये वर्षाऋतुवर्णनं अत्यन्तं सजीवं मनोहरं च अस्ति, तस्य प्रासङ्गिकता च अनेकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णा अस्ति। एतत् वर्णनं न केवलं प्रकृतेः सौन्दर्यस्य चित्रणं करोति, अपितु मानवीयभावनानां विशेषतः कामप्रेमस्य च गभीररूपेण अभिव्यक्तिं करोति।

प्रकृतेः सजीव चित्रणम् -

कालिदासः वर्षाकालस्य वर्णनं कुर्वन् अनेकानि प्रकृतिरूपाणि जीवन्तं कृतवान्। मेघाः विद्युत् च : मेघाः यौन-उत्तेजिताः प्रेमिणः रूपेण चित्रिताः सन्ति, ये विद्युत्-विभूषिताः सन्ति। इन्द्रधनुषः तेषां अलङ्कारः इति वर्णितः अस्ति। नद्यः जलप्रपाताः च : वर्षाजलेन पूरिताः नद्यः जलप्रपाताः च तीव्रगत्या प्रवहन्ति, येन प्रकृतेः सामर्थ्यं आनन्दः च दृश्यते। वनस्पतिजन्तुः- कदम्बा, केतकी, जम्बू च पुष्पाणि प्रफुल्लितानि सन्ति, येषां सुगन्धेन वातावरणं सुगन्धितं भवति। मयूरा मण्डूकादयः पशवः वर्षागमने प्रसन्नाः भवन्ति।

Kalidasa's verses show how the flora and fauna around us are intimately connected with our own lives. Image via Wikimedia Commons

श्रृङ्गाररसाभिव्यक्तिः -

वर्षाऋतुवर्णनं मुख्यतया श्रृङ्गाररसस्य अभिव्यञ्जनाय कृतम् अस्ति। प्रेमिणां भावाः कालिदासः दर्शितवान् यत् वर्षा ऋतुः प्रेमिणां प्रेमं तीव्रं करोति। गुरुमेघगर्जनविद्युत् च तेषां एकीकामं वर्धयन्ति। विरहदुःखः- प्रियतः दूरं स्थितानां कान्तानाम् कृते वर्षा ऋतुः विरहदुःखं आनयति। मेघं इन्द्रधनुषं च दृष्ट्वा तेषां मनः अधिकं चञ्चलं भवति। वर्षाऋतुस्य एतत् वर्णनं निम्नलिखितकारणात् न्याय्यम् अस्ति।

औचित्यम् -**१. काव्यसौन्दर्यम् -**

अस्मिन् वर्णने कालिदासस्य कल्पनाशक्तिः, अभिव्यक्तिमाधुर्यं च दृश्यते।

२. साहित्यपरम्परा -

प्रकृतेः सौन्दर्यस्य च चित्रणस्य संस्कृतसाहित्यपरम्परायाः उत्तमम् उदाहरणम् अस्ति एतत् वर्णनम्।

३. मनोवैज्ञानिकः प्रभावः -

एतत् ऋतुपरिवर्तनस्य मनोवैज्ञानिकप्रभावं दर्शयति, यत्र वर्षा प्रेमस्य, संयोगस्य च भावाः उद्दीपयति, विरहस्य दुःखं च वर्धयति।

निष्कर्षः (Conclusion) :-

ऋतुसंहारं प्रकृतेः ऋतुचक्रस्य प्रणयभावेन सह सङ्गमः अस्ति, यत्र प्रत्येकं ऋतुः मानवीयानुभूतीनां भिन्नं रूपं दर्शयति। समग्रतया ऋतुसंहारस्य वर्षाऋतुस्य वर्णनं केवलं स्वाभाविकं चित्रणं न भवति, अपितु प्रेम, विरहस्य, मानवीयभावनानां च सुन्दरं काव्यात्मकं प्रतिनिधित्वं भवति। कालिदासः प्रकृत्या मनुष्यस्य अन्तः जीवनं गभीरं स्पर्शं कर्तुं सफलः प्रयासः कृतवान्, येन एतत् वर्णनं अत्यन्तं उपयुक्तं भवति।

ग्रन्थसूची -

१. ऋतुसंहारः - पं. केदारनाथ शर्मा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 2013
२. औचित्यविचारचर्चा - डा. रमाशंकर त्रिपाठी, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, 4th edition 2020